

Izlaganje sa znanstvenog skupa

UDK 130.2“19”

1 Bidet, J.

32:1

Primljeno: 22. svibnja 2009.

Revolucionarna dinamika i aporije moderne

ALEX CALLINICOS*

Sažetak

Djelo *Opća teorija moderne* potiče da se moderna promišlja i razumije kao spoj dvaju konstitutivnih momenata: deklaracijskog momenta, kao afirmacije prava na emancipaciju koje je sposobno za stalno revolucionarno proširenje, i kapitalizma, koji je istodobno dinamičan i revolucionaran, i destruktivan i izrabljivački sustav. Dva su pogrešna načina poimanja tog spoja. Prema liberalnom shvaćanju, deklaracijski je moment ostvaren u kapitalizmu, prema vulgarnomarksističkom, taj je emancipacijski moment puki ideologijski pričin. Bidetov pojam “metastrukture” nudi mogućnost primjerenijeg poimanja tog spoja. U Bidetovu poimanju metastrukture moderne, koje se temelji na određenom čitanju i rekonstrukciji Marxova *Kapitala*, metastruktura označuje opću matricu mogućnosti kombinacija tržišta i organizacije kao temeljnih strukturnih značajki modernog društva. Autor kritički osporava takav pristup. Bolje je krenuti od strukture, od analize kapitalizma, i pokazati kako kapitalizam ujedno otvara emancipacijska obzorja koja otvaraju mogućnosti za osporavanje kapitalizma. Primjereno razumijevanje moderne podrazumijeva primjerenu teoriju kapitalizma, a ne neku opću teoriju moderne. Takav pristup ne svodi normativni diskurs na neku vrstu superstrukturnog epifenomena. Logički je posve moguće tvrditi da se određena načela i ideali pojavljuju u nekom konkretnom povijesnom kontekstu, ali i da sadržaj tih načela i ideala transcendiraju taj kontekst.

Cljučne riječi: moderna, deklaracijski moment, kapitalizam, metastruktura, Marx, Bidet

Želio bih zahvaliti Centru za političku analizu i politike razvoja Fakulteta političkih znanosti što me je pozvao na ovaj skup i što mi je time dana mogućnost da se uključim u intelektualnu raspravu s istraživačima političkih znanosti u Hrvatskoj.

* *Alexander Theodore Callinicos*, politolog i direktor Centra za Europske studije na King's College u Londonu. Autor gotovo trideset knjiga (u tematskom rasponu od južne Afrike i Althusserova marksističkog strukturalizma do kritike kapitalizma i postmodernizma).

No osobita mi je čast to što mogu sudjelovati na skupu posvećenom radu Jacquesa Bideta, koji ima izuzetno važnu ulogu u oživljavanju marksističke i kritičke teorije u Europi, a i šire – u Izraelu, pokretanjem časopisa *Actuel Marx (Aktualni Marx)* tijekom protekla dva desetljeća. Smatram da je čudesno što je njegovo glavno djelo *Opća teorija moderne* objavljeno u Hrvatskoj. Štoviše, neugodno mi je zbog toga što ono, nažalost, još nije prevedeno na engleski jezik. Stoga mi je pomalo ponižavajuće doći u Zagreb raspravljati o prijevodu toga Bidetova djela, premda je jedna njegova druga izvrsna knjiga – *Što da se radi s Kapitalom?* – koja je, vidim, ovdje također objavljena, prevedena na engleski, a osobno sam imao i zadovoljstvo napisati predgovor engleskom izdanju te knjige.

U nastavku ću iznijeti neke kritičke primjedbe o argumentaciji Jacquesa Bideta u *Općoj teoriji moderne*, no htio bih naglasiti da će to biti u okvirima izuzetnog poštovanja koje imam prema Bidetovu radu i snažnog osjećaja koristi koje sam izvuкао iz njegovih radova. U razmatranju njegove knjige želio bih krenuti od problema moderne, jer se taj problem, dakako, može shvatiti na mnoštvo različitih načina. No čini mi se da nas Jacques Bidet u svojoj *Općoj teoriji moderne* potiče na to da o moderni zapravo razmišljamo kao o spoju dvaju momenata. Prvi je od tih momenata ono što ću nazvati *deklaracijskim momentom* – momentom koji je Jacques Bidet u svojem današnjem izlaganju nazvao kontraktualističkom deklaracijom. Drugim riječima, potvrdom zahtjeva za emancipacijom, koja je osobito sadržana u afirmaciji jednakoga prava na slobodu koja je sposobna za naizgled beskonačno proširenje. Nadam se da mi nećete zamjeriti što ću se, pomalo naturalistički, poslužiti jednim engleskim primjerom – primjerom iz engleske revolucije 40-ih godina 17. stoljeća – poznatim *Putney Debates*, u kojima su *levelleri* (“uravnjivači”), vođe radikalnog krila revolucije, istaknuli zahtjev za proširenje prava glasa, što je bilo mnogo više od onoga na što su vođe revolucije, poput Cromwella, bili spremni pristati. Tijekom tih rasprava jedan je od tih *levellera*, pukovnik Rainsborough, svojim staromodnim engleskim jezikom izjavio: “Onaj najsiromašniji u Engleskoj ima jednako toliko prava na život koliko i onaj najbogatiji”. Drugim riječima, siromašni imaju jednako toliko političkih prava koliko i bogati. To je jedan primjer kontraktualističke deklaracije: afirmacija prava na jednaku slobodu, što je – kako su to vođa Cromwell i njegovi saveznici jako dobro znali – imalo potencijal za rušenje svih institucija vlašništva i vlasti u engleskom društvu.

A vidimo i da taj deklaracijski moment – primjerice, u američkoj Deklaraciji o neovisnosti ili u francuskoj Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina – uvijek iznova zahtijeva afirmaciju jednakog prava na slobodu koja je sposobna za beskonačno proširenje, u smislu da svaki deklaracijski moment obično ima ograničenje; primjerice, osvrnemo li se na primjer pukovnika Rainsborougha, koji kaže da “onaj najsiromašniji ima jednako toliko prava na život koliko i onaj najbogatiji”, vidimo da, drugim riječima, on govori o pravu čovjeka.

Dakako, razmotrimo li cijeli proces razvoja revolucionarne demokracije u posljednjih nekoliko stoljeća, uočiti ćemo pojavu novih tema koje djelomice proizlaze iz zahtjeva da prava koja su prethodno bila ograničena trebaju pripasti i njima. Žene su govorile da trebaju imati ista prava kao i muškarci; radnici da trebaju imati ista prava kao i vlasnici; kolonijalni podanici su zahtijevali da imaju ista prava kao i njihovi kolonijalni vladari; robovi su zahtijevali ista ona prava koja su imali i njihovi gospodari... Dakle u tom deklaracijskom momentu postoji određena revolucionarna dinamika kod koje nije riječ samo o tome da prijeti rušenjem postojećeg skupa institucija, nego ima i osobit potencijal za osporavanje kapitalizma.

A to je drugi element za koji mi se čini da nas potiče da razmišljamo o moderni kao o spoju kapitalizma – kapitalizma koji, u ove svrhe, razumijem onako kako nas Marx potiče u *Komunističkom manifestu*, *Osnovama kritike političke ekonomije* i *Kapitalu*; drugim riječima, postojećeg kapitalizma koji nije samo dinamičan i revolucionaran, nego je istodobno i destruktivan, nestabilan i izrabljivački sustav.

To su dakle dva momenta moderne čiji nas spoj, kako mi se čini, potiče na duboko razmišljanje: deklaracijski moment – afirmacija prava na emancipaciju koje je sposobno za stalno revolucionarno proširenje – te, s druge strane, kapitalizam.

Pitanje je kako zamišljamo odnos tih dvaju momenata. Čini mi se da postoje barem dva pogrešna načina poimanja spoja deklaracijskog momenta i kapitalizma. Jedan je od tih pogrešnih načina liberalizam, jer liberalizam u osnovi kaže da je kapitalizam ostvarenje emancipacijskog momenta: da su u okvirima kapitalizma prava na jednaku slobodu posve ostvarena. To je uvjerenje na koje nas u osnovi potiče liberalizam. No to je, u biti, pogrešan način poimanja spoja deklaracijskog momenta i kapitalizma, jer sam već nastojao upozoriti na to da deklaracijski moment – zahtjev za jednakom slobodom – ima potencijal za rušenje i potkopavanje institucionalnih struktura samog kapitalizma. To je, dakako, središnje mjesto Marxove kritike kapitalizma, koja kaže da su jednakost i sloboda koje nudi kapitalizam čisto formalna jednakost i sloboda, koje ne samo da su dosljedne nego, štoviše, zahtijevaju stvarnu dominaciju i izrabljivanje radnika te mnogih drugih potlačenih slojeva društva. Neoliberalizam je samo najnoviji pokušaj spajanja deklaracijskog momenta i kapitalizma, a u sredini iz koje ja dolazim – Londonu, jednoj od važnijih prijestolnica neoliberalizma – svakodnevno svjedočimo neuspjehu tog pokušaja.

To je dakle jedan od pogrešnih načina razmišljanja o spoju deklaracijskog momenta i kapitalizma. Postoji još jedan način njegovog shvaćanja, koji ću nazvati vulgarnomarksističkim, a on u osnovi podrazumijeva tvrdnju da je deklaracijski moment samo ideološka iluzija, sredstvo prikrivanja izrabljivačke prirode kapitalizma. Dakle dok u slučaju liberalizma deklaracijski moment guta kapitalizam, njegovo izrabljivanje, nestabilnost i ostalo, u slučaju vulgarnomarksističkog shvaćanja tog spoja kapitalizam guta deklaracijski moment. Sav govor o slobodi i jednakosti po-

staje upravo to – puki govor; sredstvo prikrivanja stvarnih odnosa izrabljivanja. I premda to, iz pristojnosti prema Marxu, nazivam vulgarnomarksističkim momentom, znamo da je i sam Marx poticao na takvo razumijevanje tog spoja, posebice u shvaćanju normativnog diskursa – svakog diskursa o pravima, jednakosti i tako dalje – kao čisto ideološkog, što smatram ozbiljnom Marxovom pogreškom.

Mislim da je Jacques Bidet potpuno u pravu kad odbacuje oba navedena načina shvaćanja tog spoja – i kad odbacuje liberalni način shvaćanja tog spoja i kad odbacuje vulgarnomarksistički način. A mislim i da je potpuno u pravu kad želi analitički i politički dati prikladnu važnost i deklaracijskom momentu i kapitalizmu. Čini mi se da je njegov pojam metastrukture, koji je bio ključan dio njegova jutrošnjeg izlaganja, ključ za strategiju, te vas molim da mi oprostite što ću ukratko izložiti vlastito razumijevanje te metastrukture, kojem, dakako, nedostaje raskoši i dubine Bidetova shvaćanja, no određeno mi je pojednostavnjivanje nužno kako bi se razumjelo ono što želim reći.

Čini mi se da je za Bidetovo shvaćanje strukture moderne od središnje važnosti utvrđivanje dviju bitnih strukturnih značajki – naime tržišta i organizacije. Što je vrlo važno, struktura moderne ovisi o načinu artikulacije tržišta i organizacije. Jedan je način razmišljanja o toj metastrukturi, na koji nas Jacques Bidet više puta poziva u *Općoj teoriji moderne*, shvaćanje te metastrukture kao matrice mogućnosti koja otvara različite moguće kombinacije tržišta i organizacije, zato što se tržište i organizacija mogu kombinirati na mnoštvo različitih načina. U određivanju te matrice mogućnosti Bidet nastoji istodobno postaviti strukturne granice moderne, ali i njezina normativnog obzorja. Ona se, kako je on to u današnjem izlaganju nastojao istaknuti, nalazi u načinu na koji su tržište i organizacija međusobno povezani, te stoga možemo uvidjeti implikacije i pretpostavke onoga što Bidet katkad naziva revolucionarnim kontraktualizmom, a to je u osnovi deklaracijski moment o kojem sam prethodno govorio.

Smatram da je riječ o genijalnoj ideji i mislim da je ona osobito zanimljiva zato što se temelji na vrlo vjernom tumačenju Marxova *Kapitala* i određenoj vrsti dekonstrukcije pojmovne organizacije *Kapitala*. No unatoč tome ne slažem se s pojmom metastrukture; to je već niz godina predmetom rasprave između Jacquesa Bideta i mene, a bilo je čak i dok je pisao *Opću teoriju moderne*.

Krenut ću od toga što se ne slažem s tumačenjem Marxova *Kapitala* iz kojeg taj pojam proistječe. Bidet tvrdi da u Odjeljku I prvoga sveska *Kapitala*, koji je posvećen robi i novcu, Marx izlaže strukturu tržišne ekonomije odvojeno od kapitalizma, a da tek u Odjeljku II *Kapitala*, u kojem se bavi pretvaranjem radne snage u robu što proizlazi iz crpljenja viška vrijednosti iz najamnog rada, započinje istinsku analizu kapitalizma. Jacques Bidet – a to je vrlo važan dio njegova tumačenja i njegov istinski doprinos našem razumijevanju *Kapitala* – ističe da ne postoji nuž-

na povezanost između strukture tržišta koju Marx analizira u Odjeljku I *Kapitala* i istinskog kapitalizma koji se pojavljuje u Odjeljku II prvog sveska *Kapitala*. Bilo je raznih pokušaja, uključujući i Marxov pokušaj u *Osnovama kritike političke ekonomije*, da se pokaže kako je kapitalizam pojmovno na određen način sadržan u samoj ideji robe ili vrijednosti, no Bidet pokazuje da je Marx odbacio tu ideju, stoga postoji važno pojmovno razlikovanje između Marxove analize robe i tržišta i njegove analize kapitalizma. Iz takvog tumačenja *Kapitala* Bidet zaključuje da to znači, ili da je Marx to morao uvidjeti, da je tržište nešto različito od kapitalizma te da ono, kako sam nastojao istaknuti, tvori metastrukturu – čini se da je to jedna od implikacija toga, premda mi nikada nije bilo jasno u kojoj mjeri Jacques Bidet želi inzistirati na toj mogućnosti. Jedna je od implikacija toga da su moguća nekapitalistička tržišna društva.

Ja se ne slažem s takvim tumačenjem i implikacijama. Posve je točno, kako to dobro pokazuje Bidet u knjizi *Što da se radi s Kapitalom?* (1985) i u jednoj kasnijoj knjizi – *Teoriji moderne* (1990), koja je neka vrsta stepenice prema *Općoj teoriji moderne* – da Marx u svojoj općoj argumentaciji u *Kapitalu* ne postupa deduktivno, dakle tako da bi pojmovi koje uvodi u *Kapitalu* na neki način bili sadržani u prethodnim pojmovima. Pojam tržišta dakle ne sadrži u sebi pojam kapitalizma. No mislim da je iz toga pogrešno zaključiti, a smatram da je to implikacija razlikovanja između metastrukture i strukture koju Jacques Bidet želi pripisati *Kapitalu*, da su tržište i kapitalizam zasebne ontološke zbiljnosti. Nije točno da Marxa njegova metoda povezuje s idejom da postoji jedan zaseban oblik društvene organizacije po imenu tržište te još jedan zaseban oblik društvene organizacije po imenu kapitalizam jednostavno zato što se on služi specifičnim pojmovima kojima nastoji zahvatiti svaki od tih oblika društvene organizacije. Prije bih rekao da je analiza onoga što Marx naziva općenom proizvodnjom roba u Odjeljku I *Kapitala* prvi korak u višerazinskoj analizi kapitalizma kao cjeline. Drugim riječima, iako Marx, da se izrazim hegelovskim rječnikom, na početku *Kapitala* ne iznosi pojam kapitala, njegovo je razmatranje čiste strukture tržišne ekonomije na početku *Kapitala* dio općenitijeg pokušaja razumijevanja prirode kapitalizma. Iako u njemu ne iznosi pojam kapitala, Odjeljak I *Kapitala* isto toliko govori o kapitalizmu koliko i preostali dijelovi knjige.

To možda izgleda kao formalno jezično pitanje, no mislim da nije tako. Smatram da je ono što Marx čini, osobito u prvom poglavlju *Kapitala*, a Bidet se toga malo dotaknuo u svojem današnjem izlaganju, prikaz ekonomske strukture autonomnih, međusobno ovisnih i konkurentnih proizvođača. U nastavku knjige Marx otkriva da su ti proizvođači najamni radnici koje zapošljavaju i izrabljuju kapitalisti, no ta je struktura autonomnih, međusobno ovisnih i konkurentnih proizvođača presudna za razumijevanje dinamike kapitalizma. Jer za cjelokupnu je Marxovu

argumentaciju u *Kapitalu* vrlo važno to da je upravo proces konkurencije, kako on to kaže u *Osnovama kritike političke ekonomije*, ono što prisiljava kapital, to jest pojedinačne jedinice sustava, da se ponaša kao kapital. Tvrtke – pojedinačne jedinice sustava – akumuliraju, i to ne zato što su, kako neki kažu, internalizirale duh kapitalizma, te iskorištavaju velik dio profita od svojih ulaganja, jer ako to ne učine, zaostat će za svojim konkurentima u borbi za smanjenje troškova i osvajanje tržišta. Stoga ono što je Bidet u svojem izlaganju nazvao povijesnim tendencijama akumulacije kapitala slijedi upravo iz te čiste strukture koju Marx naznačuje na početku *Kapitala*. Jedna je od implikacija toga, po mom sudu, to što je pojam tržišnog socijalizma neobična kategorija; nemoguća je, da se poslužim marksističkim izrazom, vladavina udruženih proizvođača, istinski kooperativna proizvodnja kad su te različite jedinice proizvodnje međusobno povezane tržištem. Bilo bi, naravno, zanimljivo postaviti to pitanje na mjestu kao što je Zagreb, koji ima konkretno povijesno iskustvo kad je o toj tematici riječ.

No dodatni mi je problem u vezi s pojmom metastrukture to što on sadrži i normativnu i analitičku dimenziju. Metastruktura je matrica mogućnosti otvorenih tržišnim društvima, a time što je matrica nekako određuje horizonte oslobođenja. A čini mi se da se taj pojam na taj način previše opterećuje te da tako nastaje opasnost fundamentalne greške koja se sastoji u nastojanju da se trebanje deducira iz bitka. Drugim riječima, moguće je da se pojavi greška koja bi se sastojala u nastojanju da se izvuku normativni zaključci iz činjeničnog polazišta. Čini mi se da je, čak i ako prihvatimo da je Bidet ispravno odredio matricu mogućnosti otvorenih moderni, uvijek moguće da jedan Dostojevski ili Nietzsche dođu i odbace ih.

Po mom sudu, na što sam upozorio i Jacquesa Bideta dok je pisao *Opću teoriju moderne*, a on je bio dovoljno ljubazan da to prizna u konačnoj verziji knjige, bolje je krenuti od strukture, što vrijedi i za kapitalizam, nego istodobno priznati da kapitalizam otvara emancipacijska obzorja koja prelaze sam kapitalizam, kao i obzorja koja otvaraju mogućnosti za osporavanje kapitalizma. Drugim riječima, želimo li razumjeti modernu, ponajprije moramo imati nekakvu teoriju kapitalizma, te moramo krenuti upravo od razumijevanja kapitalizma, a ne od neke opće teorije moderne. Bidet kaže da je takav pristup pogrešan jer svodi deklaracijski moment i, općenitije, normativni diskurs na neku vrstu superstrukturnog epifenomena. Drugim riječima, ne utvrdimo li istinsku metastrukturu koja postavlja horizont mogućnosti emancipacije, svršit ćemo na nekoj vrsti vulgarnomarksističkog stajališta gdje je deklaracijski moment jednostavno ideološka iluzija. No mislim da iz mogeg stajališta takvo što uopće ne proizlazi. Logički je posve moguće tvrditi da se određena načela i ideali pojavljuju u nekom konkretnom povijesnom kontekstu, ali i da sadržaj tih načela i ideala transcendiraju taj kontekst. Čini mi se da se kod deklaracijskog momenta radi upravo o tome; on se na sve moguće načine očituje u kontekstu

kapitalizma u razvoju, od kojih je neke zabilježio i sam Marx. Razlog zbog kojeg su ljudi poput pukovnika Rainsborougha ili jakobinaca mogli iznijeti tako izrazito emancipacijske ideale bio je “uravnjivački” karakter kapitalizma kao ekonomskog sustava, način na koji tržišni odnosi ruše postojeću društvenu hijerarhiju i otvaraju nove mogućnosti. Ipak, ti emancipacijski ideali prelaze granice prijetnje rušenja kapitalizma.

Ne slažem se s Bidetovim pojmovnim alatom, ili s nekim pojmovnim alatima; njegov je rad tako opsežan i ima stvari o kojima je danas govorio a kojih se nisam ni dotaknuo. Osobito se ne slažem, primjerice, s pojmom metastrukture. No to ne umanjuje važnost njegova rada, osobito stoga što nam on omogućuje i pomaže da nađemo način formuliranja pojmova kojima se može izraziti taj važni dinamični odnos između kapitalizma i deklaracijskog momenta.

Završavajući, želim samo reći da je jedna od implikacija ove rasprave to da je odnos marksizma i liberalizma vrlo složen. Marx nudi kritiku liberalizma, osobito onoga što naziva njegovim formalnim karakterom – kritiku političke zajednice i slobode koju obećava.

S engleskoga preveo
Davor Stipetić

Alex Callinicos

REVOLUTIONARY DYNAMICS AND APORIAE OF MODERNITY

Summary

The work *General Theory of Modernity* prompts us to reflect on and understand modernity as a fusion of two constitutive moments: the declarative moment, as an affirmation of the right to emancipation which is capable of constant revolutionary extension, and capitalism, which is simultaneously dynamic and revolutionary, a system both destructive and exploitative. There are two wrong ways of understanding this fusion. According to the liberal understanding, the declarative moment is accomplished in capitalism. According to the vulgar Marxist understanding, the emancipatory moment is a mere ideological illusion. Bidet’s concept of “metastructure” offers a possibility of a more adequate understanding of the fusion. In Bidet’s understanding of the metastructure of modernity, which is based on a specific reading and reconstruction of Marx’s *Capital*, the metastructure designates a general matrix of possibilities of combining market and organisation, as basic structural characteristics of modern society. The author critically disproves such an approach. It is better to start from the structure, from an analysis of capitalism, and show that capitalism also opens up emancipatory horizons which make it possible

to refute capitalism. An adequate understanding of modernity requires an adequate theory of capitalism rather than a general theory of modernity. Such an approach does not reduce the normative discourse to some sort of super-structural epiphenomenon. It is logically quite possible to assert that certain principles and ideals emerge in a concrete historical context, but one can also assert that the contents of those principles and ideals transcend that context.

Keywords: modernity, declaration moment, capitalism, metastructure, Marx, Bidet